

Medkulturnost protestantske književnosti

DEJAN KOS

*Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160,
SI – 2000 Maribor; dejan.kos@uni-mb.si*

SCN I/1 [2008], 21–27

Prispevek obravnava učinke, ki jih je imela protestantska književnost na preoblikovanje stanovsko organiziranih kulturnih polj v drugi polovici 16. stoletja. Pri tem postavlja domnevo, da protestantizem na vseh ključnih ravneh literarnega polja (kriteriji literarnosti, koncepti identitete, družbene strukture, medijski dispozitivi) izkazuje težnje po preseiganju stanovskih omejitev. Protestantska književnost potemtakem mehanizme medkulturnosti uporablja na način, ki spodbuja funkcionalno širitev družbenega prostora.

Der Aufsatz thematisiert die Wirkungen der protestantischen Literatur auf die Transformation der ständisch definierten kulturellen Felder in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Im Gegensatz zum allgemeinen Muster ist hier auf allen relevanten Ebenen (symbolische Ordnung, Identitätskonzepte, soziale Strukturen, Medien) eine Tendenz zur Überwindung der ständischen Hierarchie zu beobachten. Protestantische Literatur trägt somit durch die Mechanismen der Interkulturalität zur funktionalen Erweiterung des sozialen Raumes bei.

Ključne besede: protestantizem, medkulturnost, literarno polje, stanovska hierarhija, funkcionalna diferenciacija

Schlüsselwörter: Protestantismus, Interkulturalität, literarisches Feld, ständische Hierarchie, funktionale Differenzierung

Pojem medkulturnosti in koncept literarnega polja

Protestantska književnost je odločilno vplivala na družbene spremembe v drugi polovici 16. stoletja. Med drugim je preoblikovala medkulturna razmerja, pogojena z značilnimi mehanizmi družbene diferenciacije. Pojem medkulturnosti se bo zato v nadaljevanju nanašal predvsem na stike med družbenimi oz. komunikacijskimi polji, utemeljenimi v stanovski hierarhiji zgodnjega novega veka.

Ena od osrednjih kulturoloških paradigem izhaja iz domneve, da sprožajo medkulturni stiki procese z lastno dinamiko, s tem pa privedejo do pojavov, ki so več kot le seštevek elementov posameznih kultur (Bhaba 1994: 36). To velja seveda tudi za literarna polja in njihovo prepletenost z ostalimi komunikacijskimi sferami v vsakokratnem družbenem okolju. Vendar pa splošne ugotovitve o dinamiki medkulturnih stikov ne povedo ničesar o strukturnih in funkcijskih spremembah obravnavanih pojavov – za to je najprej potrebna izostritev pojma kulture. Pomenski razpon tega pojma sega od pogosto predznanstvenih rab (kultura kot civilizacija, kot nega običajev, kot umetnost), preko tistih, ki so običajne za t. i. humanistične discipline (kultura kot »duhovna razsežnost« neke skupnosti), do poskusov ožjih znanstvenih definicij v semiotiki, antropologiji, sociologiji in drugih družboslovnih vedah (kultura kot tekst, kot kolektivno védenje, kot simbolni red ipd.).

V nadaljevanju bomo izhajali iz pojma kulture kot simbolnega reda na ravni kolektivnih identitet (Schmidt 1994: 202). V ožjem pomenu obsega ta red temeljne norme in konvencije neke skupnosti, kakršne se pojavljajo v javnih diskurzih. V okviru literarnega polja so bistvene t. i. estetske konvencije (fikcionalnost, večpomenskost), pa tudi zvrstne sheme in vrednostne hierarhije oz. literarni kanon. Nadaljnja zožitev pojma bi morala zaobseči repertoar dejavnikov, ki ob teh temeljnih identifikacijskih vzorcih sooblikujejo omrežja literarnih komunikacij tudi na ostalih ravneh. Zaradi preglednosti se bomo omejili na štiri osnovne elemente tovrstnega repertoarja: ob kriterijih literarnosti gre še za koncepte identitete, družbene strukture in medijske tehnologije (Kos 2008: 82). Nosilni elementi literarnega polja so lahko referenčne točke različnih literarnozgodovinskih naracij, zato se zdi, da model trči ob meje ireduktibilne večplastnosti obravnavanega področja, s čimer se nekoliko približa poststrukturalističnim težnjam po odprtosti literarnozgodovinskega diskurza (Juvan 2003: 32). Hkrati pa tudi velja, da prav te referenčne točke ob upoštevanju načela neprotislovnosti poljubno povečevanje števila interpretacij tudi *onemogočajo*. Na tem mestu je bistvena ideja soodvisnosti: opisi posameznih individualnih in institucionalnih pojavov na makrostrukturni ravni niso povezani v smislu pozitivističnega razumevanja kavzalnosti, temveč na način, ki bi ga lahko imenovali sistemska ali mrežna relacionalnost.

V povezavi z izhodiščnim problemom se ob literarnozgodovinski zasnovi kulturnih polj zastavlja vsaj dvoje vprašanj: 1) kateri mehanizmi določajo družbena razmerja v 16. stoletju in 2) kakšno vlogo ima pri preoblikovanju teh razmerij protestantska književnost.

Mehanizmi družbene diferenciacije v 16. stoletju

Družbena razmerja v 16. stoletju obvladujejo mehanizmi stanovske diferenciacije. Razmejitve med posameznimi stanovi (plemstvo, duhovščina, meščanstvo, podeželsko prebivalstvo) so izrazite, vertikalna mobilnost prebivalstva pa omejena. Nosilci teženj po homogenizaciji so predvsem tradicionalni centri moči

(plemstvo in duhovščina), ob njih pa narašča tudi vpliv nastajajočih državnih institucij. Stanovska diferenciacija je tako podlaga za oblikovanje topografije štirih literarnih polj: podeželskega, mestnega, plemiškega in cerkvenega. Razen literarnih tradicij na podeželju, ki so skoraj brez izjeme slovenske, so vsa ostala okolja večjezična: v mestih je ob slovenščini v rabi tudi nemščina in zlasti na Primorskem italijanščina, plemstvo ne govori le nemško, temveč je v stiku tudi s slovenščino, duhovniki in humanisti pa praviloma razen slovenskega in nemškega jezika poznajo tudi latinščino. Če ob tem upoštevamo še značilno dvojnost ustne in pisne kulture na eni strani (od ustnih izročil na podeželju preko prepleta ustnih in pisnih tradicij v mestih in na dvorih do pretežno pisne kulture pri duhovščini) in napetosti med posvetnostjo, ljudsko religioznostjo, protestantizmom in katoliško duhovnostjo na drugi, se literarna polja kažejo kot izrazito večkulturna omrežja. Ta razčlenjenost pa seveda ne odpravlja heteronomije, zaznamovane z logiko stanovske družbene ureditve: avtorji in bralci (oz. poslušalci) svoje literarne kompetence praviloma funkcionalno podrejajo ideološkim, vrednostnim in moral(istič)nim prepričanjem družbenih skupin, ki jim pripadajo, prav tako pa so tudi estetski učinki literarnih besedil vpeti v enoznačne ideološke okvirje družbeno sprejetih, večinoma metafizično utemeljenih modelov resničnosti

Podrobnejši pogled pa razkriva, da se v zgodnjem novem veku v zametkih že pojavljajo elementi t. i. funkcionalne diferenciacije, torej mehanizma, ki v 18. stoletju privede do nastanka modernih družb. Pojem v drugi polovici 20. stoletja razvije ameriški sociolog T. Parsons (1971), utemelji pa ga na razumevanju družbene oz. kulturne evolucije kot procesa izoblikovanja podsistemov s specifičnimi funkcijami, relevantnimi za družbo kot celoto. Ta koncept nato v literarno vedo vpeljejo predvsem systemske in empirične obravnave književnosti (npr. N. Luhmann, P. Bourdieu, S. J. Schmidt). V nasprotju s stanovsko hierarhijo zaznamujejo funkcionalno diferencirane družbe mehanizmi družbene mobilnosti in nehierarhična razmerja med konkurenčnimi modeli sveta. Raznovrstnost identifikacijskih vzorcev preusmeri posameznika k refleksiji o značilnostih lastne identitete, kar privede do izoblikovanja novega tipa avtonomnega subjekta. Na podoben način se kot relativno avtonomna komunikacijska polja izoblikujejo tudi literarni sistemi. Njihova identiteta je zdaj utemeljena v značilnih konvencijah, ne pa več v ideologijah družbenih stanov. S fikcionalnostjo in večpomenskostjo literarni sistemi prevzemajo funkcije širjenja komunikacijskega prostora, povečevanja kognitivne fleksibilnosti in krepitve orientacijskih zmožnosti v dinamičnem in večznačnem družbenem okolju.

Procesi, ki že v 16. stoletju napovedujejo novo dinamiko družbene organizacije, imajo svoj izvor predvsem v spremenjenem položaju urbanega okolja, razvoju zgodnjega kapitalizma, širjenju pisne kulture (tisk) in pluralizaciji kulturnih tradicij (humanizem, konfesionalizacija, racionalizem). V tem kontekstu je mogoče na nov način opredeliti tudi vlogo in pomen protestantske književnosti.

Medkulturnost protestantske književnosti med stanovsko hierarhijo in funkcionalno diferenciacijo

Na podlagi zgornjih ugotovitev lahko osrednjo domnevo tega prispevka formuliramo takole: protestantska književnost se v poznem 16. stoletju vzpostavlja kot kulturni diskurz, ki je v bistveno večji meri kot kateri koli drug naravnani k sistematičnemu preseganju stanovskih omejitev. Medkulturni stiki, ki jih programsko zagovarja, privedejo do nove dinamike kulturnih procesov v smislu funkcionalnega širjenja družbenega prostora. Spremembe so vidne na vseh ravneh literarnega polja:

- Na ravni kriterijev literarnosti so premiki še najmanj izraziti – literarne konvencije ostajajo namreč v 16. stoletju sorazmerno šibke. S pojmom literature je zato smiselno označiti najprej pisno produkcijo v celoti, nato pa ga zožiti z ozirom na t. i. estetske prvine (verzne in ritmične oblike, slogovne značilnosti, diskurzivne elemente). V ospredju so vprašanja o kompetencah posameznih pripadnikov različnih stanov oz. kultur glede 1) poznavanja ustreznih konvencij kot podlage ubeseditvenih in recepcijskih postopkov, 2) repertoarja besedil in morebitnih zvrstnih shem, s katerimi razpolagajo in 3) vrednostnih hierarhij oz. kanona, iz katerih izhajajo. Glede konvencij lahko ugotovimo, da fikcionalnost v primeru protestantske književnosti ne igra nikakršne vloge, večpomenskost pa kvečjemu v smislu hermenevtičnega nauka o mnogoterosti smisla. Šibka literarnost je tako značilna tudi za repertoar zvrstnih shem in za strukturo vrednostnih hierarhij: v obeh primerih so v ospredju religiozni in kulturnopolitični kriteriji, estetski pa se jim v celoti podrejšajo. Toliko pomembnejši so zato retorični elementi protestantskega slovstva, ki vplivajo tudi na zapletenost produkcijskih, recepcijskih in interpretacijskih strategij v drugih literarnih okoljih (Ahačič 2007: 283–318). K učinkom retoričnosti sodi med drugim tudi širjenje asociacijskih polj oz. kognitivne fleksibilnosti, kar je eden od ključnih pogojev avtonomizacije literarnega polja.
- Na strukturni ravni se vpliv protestantske književnosti kaže v diferenciaciji literarnih vlog in v širjenju za literarno polje relevantnih ustanov. Že v tem pogledu protestantizem neposredno posega v vsa ostala literarna polja. Po eni strani gre za spreminjanje tradicionalnih vlog literarnih avtorjev, posrednikov, mecenov, bralcev, poslušalcev, prevajalcev, razlagalcev, po drugi pa za nastajanje novih vlog, kot so literarni razpečevalci, knjigararji, krošnjarji in knjigotržci. Na institucionalni ravni se pod večjim ali manjšim vplivom protestantizma širi tudi mreža za literarno polje ključnih ustanov, kot so denimo knjižnice, knjigoveznice, šole, tiskarna. Da je nadstanovska usmeritev protestantizma pravzaprav programska, se najizraziteje kaže v Trubarjevem naštevanju potencialnih naslovnikov njegovih knjig. Nagovarja namreč kar šest skupin visokega in nizkega stanu: grofe, gospode, viteze, plemiče, meščane in navadno kmečko ljudstvo.
- Na ravni konceptov identitete zagovarja protestantizem sorazmerno visoko stopnjo avtonomije (Paternu 2008: 16). Individualizacija je povezana z

različnimi dejavniki: z luteransko teologijo, s pojavom samorefleksivnosti kot odzivom na novo dinamiko družbene diferenciacije in s širjenjem pisne kulture. V vsakem primeru pa je tudi po tej poti ustvarjena splošna podlaga za osamosvajanje literarnih diskurzov, vsaj če sprejmemo hipotezo, da je ena od temeljnih funkcij književnosti operacionalizacija osebnih in kolektivnih identitet.

- Na ravni medijskih tehnologij je protestantska književnost ključni dejavnik širjenja tiska in s tem seveda tudi pisne kulture z vsemi njenimi kognitivnimi, komunikacijskimi in družbenimi učinki. Gre za pojave, ki jih zgodovina medijev označuje s pojmi racionalizacije, individualizacije, dekontekstualizacije, množičnosti, politične zavesti, demokratizacije in opismenjevanja (na začetku 16. stoletja je pismenih približno 3 do 4 na koncu pa že 7 do 8 odstotkov prebivalstva na slovenskem ozemlju). Že po tej plati stopa v ospredje literarnozgodovinskega pogleda prepletanje mehanizmov pisnih in ustnih izročil v različnih družbenih kontekstih. Zlasti bi bilo zanimivo raziskati njihovo povezavo s preoblikovanjem ljudskega izročila. Vsekakor pa je že znano, da rez, ki ga v jezikovno situacijo naredi slovenski *knjižni* jezik, privede do izoblikovanja vse bolj zapletenih jezikovnih repertoarjev posameznikov v različnih okoljih.

Medkulturni učinki protestantske književnosti pa niso vidni le na področju literarnih komunikacij – tudi v drugih družbenih okoljih vpliva protestantizem na razvoj mehanizmov, ki spodbujajo nastajanje nadstanovskih družbenih sistemov. Ti učinki niso načrtovani – cilj protestantov je seveda širjenje religioznega nauka in s tem vpliva enega samega (duhovniškega) stanu –, vendar to ne omejuje samoorganizacijske dinamike preoblikovanja kulturnih vzorcev. Zаметki funkcionalne diferenciacije so tako rekoč stranski učinek protestantizma:

- na izobraževalnem področju nastaja v okviru protestantizma mreža javnega šolstva, dostopnega vsem stanovom;
- protestantizem spodbuja razvoj zgodnjega kapitalizma in s tem ekonomskega družbenega sistema, ki ima svojo podlago sicer v mestni kulturi, vendar po svoji notranji logiki teži k preseganju stanovskih omejitev;
- humanistično izobraženstvo, ki se izoblikuje v tesnem stiku s protestantizmom, vzpostavlja podlago novega tipa znanosti, kjer v ospredju ni le legitimacija političnih in religioznih elit, temveč tudi zmožnost reševanja »neideoloških« problemov – pomembnejše od stanovske pripadnosti postajajo strokovne sposobnosti in kompetence;
- protestantska književnost odločilno vpliva na vzpostavljanje javnega političnega prostora in nacionalne zavesti, ki je po svoji naravi nadstanovska. Hkrati pa šele oblikovanje nacionalne zavesti daje tudi medjezikovnim stikom, tako značilnimi za protestantizem, medkulturno razsežnost.

Sklep

Sklenemo lahko z naslednjo ugotovitvijo: Zgodovinski pomen protestantske književnosti je v tem, da mehanizme medkulturnosti uporablja na način, ki spodbuja funkcionalno širitev družbenega prostora. V ospredju so zlasti mehanizmi, s katerimi se v zametkih nakazuje nadstanovska identiteta literarnega polja: retoričnost, individualizacija, strukturna širitev in potencialna ekonomska samoregulacija. Če bi bil ta proces načrtovan, bi morda lahko govorili celo o preoškosti, tako pa je najbrž primernejša sintagma o prodornosti protestantske misli na Slovenskem. Seveda pa ob upoštevanju značilnosti takratnega okolja (visoka stopnja družbene homogenosti, izrazitost mehanizmov družbenega nadzora, ostrina družbenih sankcij) te prodornosti ni mogoče preceniti.

LITERATURA

Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Pierre BOURDIEU, 2000: *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Prevod Susan Emanuel. Stanford: Stanford University Press.

Homi K. BHABHA, 1994: *The Location of Culture*. London and New York: Routledge.

Dejan KOS, 2008: Literarna zgodovina med narativnostjo in interdisciplinarnostjo. *Primerjalna književnost* 31. 75–99.

Marko JUVAN, 2003: O usodi 'velikega' žanra. *Kako pisati literarno zgodovino danes?* Ur. Darko Dolinar in Marko Juvan. Ljubljana: ZRC SAZU. 17–49

Niklas LUHMANN, 2005: *Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. 3. Auflage, Köln-Opladen: Westdeutscher Verlag.

Boris PATERNU, 2008: Trubarjeva prebujanja individualne, nacionalne in globalne identitete. *Slovenščina med kulturami*. Ur. Miran Košuta. Slovenski slavistični kongres. Celovec; Pliberk. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 15–24.

Talcott PARSONS, 1971: *The System of Modern Societies*. Engelwood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Siegfried J. SCHMIDT, 1994: *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz befasst sich mit dem Problem der systemischen Literaturforschung auf der diachronen Ebene. Er geht von der Annahme aus, dass die literarischen Phänomene erst hinsichtlich ihrer Position und ihrer Wirkungen in literarischen und nicht-literarischen Feldern bewertet werden können. Das gilt vor allem für die komplexen Phänomenbereiche, zu denen auch die interkulturellen Wechselwirkungen gehören. Angesichts der Herogenität der sozialen Felder wird ein interdisziplinärer Ansatz vorgeschlagen: die Interkulturalität wird als eine Vernetzung von Diskursen auf der kollektiven Ebenen der symbolischen Ordnung, der Identitätskonzepte, der sozialen Strukturen und der Medientechnologien aufgefasst. Wie aus dem Beispiel der protestantischen Literatur ersichtlich ist, ist eine solche Vernetzung auch in literarischen Feldern zu beobachten. Dabei gehört gerade die Interkulturalität zu den Wesensmerkmalen des Protestantismus. Gemeint sind hier vor allem die veränderten Relationen zwischen den Mechanismen der ständischen und der überständischen Differenzierung. Die interkulturelle Orientierung des Protestantismus hat den Raum der literarischen Kommunikation auf eine Weise erweitert, die die ersten Konturen der funktionalen Differenzierung aufweist.
